

Heike van Lawick

Metàfora, fraseologia i traducció.
Aplicació als somatismes en una obra
de Bertolt Brecht

Biblioteca Catalànica Germànica –
Beihefte zur Zeitschrift für Katalanistik

herausgegeben von · a cura de
Johannes Kabatek · Claus D. Pusch
Tilbert Dídac Stegmann · Gerhard Wild

Band · Volum 4

Heike van Lawick

Metàfora, fraseologia i traducció.
Aplicació als somatismes
en una obra de Bertolt Brecht

Bibliografische Information der Deutschen Bibliothek

Die Deutsche Bibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im Internet über <<http://dnb.ddb.de>> abrufbar.

La Biblioteca d'Alemanya enregistra aquesta publicació en la Bibliografia Nacional Alemanya; les dades bibliogràfiques detallades es poden consultar a Internet a <<http://dnb.ddb.de>>.

Biblioteca Catalànica Germànica – Beihefte zur Zeitschrift für Katalanistik · 4

www.katalanistik.de/zfk

© Heike van Lawick, 2006

Alle Rechte an dieser Ausgabe · Drets exclusius d'aquesta edició: Shaker Verlag, 2006

Aquest llibre ha rebut una ajuda de la Universitat Jaume I de Castelló de la Plana, on l'autora és professora. ·
Dieses Buch erscheint mit Unterstützung der Universitat Jaume I. Castelló de la Plana.

Satz und Umschlaggestaltung: Claus D. Pusch (Freiburg im Breisgau)

Printed in Germany · Imprès a Alemanya

ISBN 3-8322-4778-5

ISSN 1614-7650

Shaker Verlag GmbH · Postfach 101818 · D-52018 Aachen

Telefon: 00 49 (0) 24 07 / 95 96-0 · Fax: (0) 24 07 / 95 96-9

Internet: www.shaker.de · E-mail: info@shaker.de

A ma mare, *in memoriam*

Índex

De filologia i de traductologia (<i>Vicent Salvador Liern</i>)	IX
Justificació i agraïments	XV
1. La metàfora	1
1.1 Acostaments diversos a un fenomen complex	1
1.2 L'enfocament comparatista	2
1.3 La teoria interactiva	4
1.4 La teoria cognitivista	6
1.4.1 Els dominis cognitius	7
1.4.2 De l'experiència física a l'abstracció gramatical	8
1.4.3 L'aspecte compartit	10
1.4.4 L'aspecte particular	12
1.4.5 Sistematicitat dels conceptes metafòrics	14
1.4.6 Models d'inferència	15
1.4.7 El principi d'invariabilitat	18
1.4.8 Esquemes d'imatge i metàfores d'imatge	21
1.4.9 Jerarquies metafòriques	22
1.4.10 Metàfores de nivell genèric	24
1.4.11 Del nivell genèric a l'espai genèric	25
1.4.12 Metàfora i metonímia	27
1.4.13 El pes de l'herència cultural	32
1.5 Metàfores literàries	34
1.6 Metàfora i fraseologia	39
2. La fraseologia	43
2.1 Delimitació de camp	43
2.2 Criteris de caracterització	46
2.2.1 Ús repetit	46
2.2.2 Estabilitat o fixació	49
2.2.3 Idiomaticitat	53
2.2.4 Polilexicalitat	58
2.3 Universalitat dels sistemes fraseològics	62
2.4 Classificacions	66
2.4.1 Classificació de Burger	66
2.4.2 Classificació de Ruiz	70
2.4.3 Classificació de Corpas	73
2.5 Somatismes	79
2.6 Connotacions	84

3. Fraseologia i metàfores. Contrastivitat i traducció	87
3.1 La fraseologia contrastiva	87
3.1.1 La comparació interlingüística	89
3.1.2 Paràmetres de comparació interlingüística	96
3.2 Traducció de fraseologismes i de metàfores	101
3.3 Els corpus textuais i els estudis descriptius de traducció	109
3.4 Anàlisi traductològica amb un corpus paral·lel de traduccions ..	111
3.4.1 Anàlisi quantitativa	114
3.4.2 Anàlisi qualitativa dels resultats	115
3.4.3 Anàlisi dels fraseologismes idiomàtics	122
4. Anàlisi contrastiva d'una obra de Bertolt Brecht	139
4.1 La fraseologia com a característica de les obres de Brecht	139
4.1.1 L'efecte de distanciament	140
4.1.2 El gest brechtia	142
4.2 Les versions de <i>Furcht und Elend des III. Reiches</i>	144
4.3 El text original	146
4.4 Anàlisi contrastiva amb paràmetres de comparació interlingüística	148
4.4.1 Les cames	149
4.4.2 Els ossos	155
4.4.3 La boca	164
4.4.4 Constituents metonímics de la boca	176
4.4.5 Els ulls	188
4.4.6 Les orelles	198
4.4.7 El cap, receptacle del cervell	201
4.4.8 El cap, la part més alta de l'ésser humà	216
4.4.9 La columna vertebral	220
4.4.10 El clatell o el coll	227
4.4.11 La mà	232
4.4.12 El cul	241
5. Conclusions	249
6. Bibliografia	253
6.1 Obres analitzades	253
6.2 Fonts lexicogràfiques	253
6.3 Referències bibliogràfiques	256
Índex fraseològic	275

De filologia i de traductologia

La traductologia, que ha anat obrint-se camí com a disciplina autònoma, disposa avui de nombroses publicacions, com ara revistes especialitzades, manuals i monografies, que aborden els diferents problemes teòrics i pràctics suscitats en la labor traductora realitzada en diversos gèneres i entre diverses llengües. La dificultat de traslladar microestructures i macroestructures d'unes llengües a unes altres reclama l'estudi contrastiu dels corresponents sistemes lingüístics, però també l'examen de les comunitats discursives implicades, les convencions assumides, els mecanismes ideològics, les pautes d'estil i altres factors que operen en la pragmàtica de la comunicació.

Entre tots aquests aspectes rellevants per al traductòleg, la metaforització i la fraseologia ocupen un lloc de primer ordre. De fet, la metàfora ha estat durant mil·lennis un tema de debat ben productiu, que ha afectat lingüistes, estudiosos de la literatura o filòsofs i que ha generat una producció bibliogràfica massiva, on resulta particularment difícil destriar el gra de la palla, o simplement decidir una selecció bibliogràfica en funció dels problemes que es vol resoldre i de la perspectiva epistemològica adoptada. En la revoltada mar dels treballs sobre la metaforització, des d'Aristòtil fins a Lakoff o Ricoeur, cal explicitar prèviament quins peixos volem pescar i, en conseqüència, buscar el sistema adequat, triar l'ham o la xàrcia que més convinguin en cada cas.

Cenyint-nos només a la lingüística de les darreres dècades, moltes escoles atentes a la semàntica i la pragmàtica del llenguatge han dit la seva sobre el tema, com ara la semàntica cognitiva o la teoria de la rellevància i fins i tot, amb un biaix molt especial, el funcionalisme sistèmic, preocupat pel que els seus capdavanters anomenen “metàfora gramatical”. De tan omnipresent com és la metaforització en les llengües, o en els discursos, a vegades sembla un fenomen inaprehensible que pot ser explicat des de perspectives ben diferents i amb interessos molt distants. L'autora de *Metàfora, fraseologia i traducció*, Heike van Lawick, ha imposat un cert ordre en aquesta *silva* espessa, ha prioritzat un enfocament –el cognitívista– i hi ha fet primar una perspectiva aplicada –la traductològica. En aquest marc de referència, el seu treball ha consistit a elaborar una proposta analítica personal, la més aprofitable per a l'explicació del funcionament del recurs en el corpus literari estudiat per ella.

Pel que fa a les unitats fraseològiques (UF), des de la locució fins al refrany o la col·locació, durant els darrers anys han passat, de ser un tema

curiós per a filòlegs desvagats, a un nou estadi on assoleixen un pes notable com a tema d'estudi per a la lingüística. Tant si acceptem un nivell lingüístic autònom i específic de la fraseologia com si integrem les UF en el si d'un *continuum* lexicogramatical, aquestes constitueixen un repte per a unes teories que les havien relegades a una mena de perifèria irregular i improductiva. Des de la gramàtica de construccions, des de les teories de la gramaticalització o des de l'anàlisi del discurs, la qüestió ha estat focalitzada amb profit heurístic. I les noves tecnologies de la lingüística de corpus han afavorit força el seu tractament en el marc de la combinatòria lèxica en general. Referències com la de Corpas, autora que apareix força citada en el llibre, són cabdals en aquest camp.

Tot això, per a la lingüística aplicada d'avui, és un tema extraordinàriament rellevant, perquè les UF constitueixen una prova de foc per al domini de la llengua, un subtil entrellat gràcies al qual –al seu ús correcte– es reconeixen els parlants com a competents i degudament socialitzats. En bona mesura, la fraseologia és la música de l'idioma, però també n'és la lletra, ja que funciona com un mecanisme preciós per a la construcció de sentit, i per això els traductors no poden prescindir dels seus envitricolls. Ni tampoc els traductòlegs, que han de donar compte de l'operativitat de la fraseologia en cada llengua i de les estratègies seguides pels traductors. També en aquest cas, l'autora del volum fa una contribució notable, tot establint una cartografia de la qüestió i adoptant les decisions metodològiques pertinents per fer fecunda la seva aplicació als textos literaris en què s'interessa.

Al capdavant, Heike van Lawick sap integrar la fase teòrica amb la contrastiva i amb l'aplicativa, i ens presenta unes anàlisis brillants dels textos de Brecht i de les seves traduccions a diverses llengües romàniques. De fet, la investigadora fa gala d'una formació lingüística profunda, en especial pel que respecta a les tres llengües més implicades en la maniobra: l'alemany, l'espanyol i el català. A més, sap combinar la claredat expositiva amb un cert eclecticisme teòretic i amb la valoració subtil dels matisos rellevants. Això és particularment palès en el tractament que dona a la interacció entre fraseologia i metaforització, on integra les idees procedents de l'estudi d'un tema i de l'altre. De fet, ambdós aspectes mostren fortes imbricacions, en la mesura que tots dos s'impliquen en els efectes semàntics de la combinatòria lèxica. La metàfora és un tret freqüent –tot i que no constituti– en les UF, mentre que per explicar l'efecte metafòric, cal considerar la relació del focus metafòric amb el seu cotext i, per tant, amb les combinacions més o menys fixades on s'insereixi. En quatre paraules: el que està en joc, tant en un cas com en l'altre, és principalment la qüestió de la determinació co(n)textual dels significats lèxics.

D'altra banda, l'autora no desatén els aspectes de convencionalitat i d'ideologia que s'adscriuen a l'ús de la metaforització i de la fraseologia —d'ambdós fenòmens plegats o de cada un per separat. Certament, els textos de Brecht constitueixen un territori fèrtil per a aquesta mena d'anàlisi, i el llibre que ací presentem fa aportacions de pes a l'examen del joc brechtí del desmuntatge ideològic.

Pel que fa al pla de l'obra, és plenament lineal. El primer capítol es dedica a la reflexió sobre la metaforització i el segon a la fraseologia, de manera que ambdós constitueixen, dins del seu propòsit sintètic, excel·lents introduccions als respectius temes, en la línia comentada. El tercer se centra en l'estudi de les metàfores i els fraseologismes en el marc dels interessos traductològics, amb l'anàlisi d'un corpus paral·lel de traduccions (a l'espanyol i al català) de *Terror i misèria del Tercer Reich*. S'hi comparen les opcions preses en ambdues traduccions pel que fa a una sèrie d'expressions metafòriques i fraseològiques de l'alemany que es relacionen amb el cos, tot aplicant al corpus paral·lel una plantilla que es basa fonamentalment en la classificació de Toury. El capítol quart procedeix a una anàlisi contrastiva de diversos somatismes de l'obra esmentada, tot confrontant entre si les diverses solucions donades en una sèrie de traduccions a llengües romàniques: una de catalana, dues d'espanyoles (i una altra traducció parcial), tres a l'italià, dues al francès i dues al portuguès. Tan ampli repertori permet a la investigadora observar de prop la diversitat de solucions donades, en cada text, a moltes expressions que constitueixen somatismes en alemany, amb referència a les cames, el cap, la boca, (i així mateix la llengua, els llavis) els ossos, els ulls, les orelles, la mà o el cul.

Precisament en aquest capítol darrer —que és seguit per un índex, ben útil, de totes les expressions fraseològiques citades al llibre— és on l'autora aporta la contribució més original de la seva investigació. De fet, l'anàlisi practicada sobre la peça de Brecht parteix de l'examen dels somatismes per traure a la llum una sèrie de característiques destacades de l'obra de l'autor, com ara la seva dèria per la parla col·loquial i pels fraseologismes que al·ludeixen metafòricament certes parts del cos, o l'intent de presentar i caricaturar el discurs populista del nazisme. Per una banda, l'interès despertat en l'autora per les teories cognitivistes l'encaminava a estudiar el cos com a font de metaforització, tal com han postulat reiteradament Lakoff i els seus col·legues, i també com a base de moltes unitats fraseològiques que contenen sovint les metàfores quotidianes que tant fascinen els estudiosos de la semàntica cognitiva. D'altra banda, l'atracció que Brecht experimentava per aquest tipus d'expressions fa que l'anàlisi produeixi uns resultats

notables. Però, a més, el mateix dramaturg va reflexionar explícitament sobre algunes d'aquestes qüestions, particularment en relació amb la seva concepció del *gest* com un factor bàsic per relacionar el llenguatge i l'acció. L'autora insisteix en la complexitat de la noció de *gest*, tal com Brecht l'elabora, i en les possibles relacions d'aquest concepte amb el de *gest semàntic*, o atribució de sentit, tal com el va introduir l'estructuralisme txec.

En tot cas, allò que és innegable –tal com ha estat assenyalat per diversos estudiosos– és la importància que adquireix en el discurs brechtianista la gestualitat corporal, els gestos de la mà o els moviments significatius del cos, per exemple. Hi ha una clara repercussió de tot això en la fraseologia emprada i així mateix en els mecanismes de metaforització que l'autora estudia al capítol quart, amb atenció a tota mena de somatismes, al seu valor cultural idiosincràtic, o bé compartit per diversos pobles europeus, o fins i tot amb validesa pràcticament universal –en la mesura que el cos, al capdavant, és un dels patrimonis bàsics de tota la humanitat.

Certament, sabem que, en qualsevol llengua, moltes dites fan referència a parts del cos o a particularitats gestuals. En alguns parlars catalans, per exemple, se sol caracteritzar una persona orgullosa pel seu gest estirat (“s’ha empassat el cullerot”), o una persona antipàtica per l’acció de prémer els llavis (“ser dels del morro prim”), per no parlar ara de frases fetes més comunes que projecten la significació d’una part del cos sobre actituds socials, com ara en el cas de “fer costat” a algú, “donar-li l’esquena” o bé “fer front” a l’enemic o a l’adversitat. En unes ocasions són ben visibles els elements universals, però en d’altres la particular configuració idiomàtica dels somatismes allunya les expressions corresponents en cada llengua. Altres voltes, podem rastrejar perfectament una base arrelada en la cultura cristiana, en expressions com ara “llavar-se les mans” (‘dimitir d’una responsabilitat, desentendre-se’n’) que remet a un conegut passatge de la Passió de Crist.

Com és obvi, aquests aspectes ofereixen un alt interès per al traductòleg, ja que faciliten o dificulten, segons els casos, l’establiment de correspondències interlingüístiques. Així, per exemple, l’expressió fraseològica i metafòrica “les parets tenen orelles” (amb el sentit d’una admonició sobre el perill que una conversa sigui escoltada) és comuna a diverses llengües del nostre entorn, i sembla ser motivada per un fet històric concret, com explica l’autora. Sobre el cul, una part anatòmica afectada per diversos tabús, hi ha una nodrida fraseologia que apunta sovint a factors universals relatius al cos humà i, altres vegades, a particularismes lingüísticoculturals.

Ara bé, si Brecht s'adelerà amb el col·loquialisme i la fraseologia popular, la seva utilització d'aquests recursos no es limita a una passivitat acrítica. Fidel al seu principi de “rentar la pròpia roba” verbal, és a dir, sotmetre a observació amb cura el llenguatge de la tribu, l'escriptor injecta al discurs prefabricat una bona dosi de personalització. Fins i tot juga a manipular les expressions preses del tresor comú de la llengua com a exercici de distanciament desfamiliaritzador —l'*estranyament* de què parla el formalisme rus. L'autora d'aquest llibre analitza nombrosos jocs de mots on Brecht gira del revés la màniga de les expressions fetes i aconsegueix, mitjançant la ironia del joc amb els mots, una espessor semàntica considerable. Per exemple, quan una personatge afirma que és nacionalsocialista “fins al moll dels ossos”, les seves paraules estableixen, de manera indirecta, una connexió amb un altre estereotip cultural relacionat també amb l'ossamenta i que remet a les penalitats econòmiques del poble sota el nazisme: “estar en la pell i els ossos”. Vet ací un joc verbal que ha pogut traduir-se amb certa facilitat a la nostra llengua, però és clar que no sempre és així: les estratègies traductores, siguin més o menys encertades a parer del crític, palesen sovint un esforç enginyós per salvar les distàncies interlingüístiques en aquest camp.

Heike van Lawick ha estat atenta a totes aquestes vicissituds de la tasca traductora. Ho ha fet amb lucidesa de plantejaments i amb esforç sostingut al llarg del seu itinerari analític. Amb la tasca pacient de qui sap elaborar el resultat d'una tesi doctoral fins convertir-lo en un treball igualment capdavanter com a recerca però pacientment explicitat, amb deferència envers un públic més ampli. El producte final és una excel·lent monografia on es conjuminen els avanços teòrics sobre metàfora i fraseologia, les consideracions contrastives entre les llengües implicades i la perspectiva traductològica, que opera a partir d'un material empíric constatable. Sense oblidar els aspectes pròpiament literaris dels textos tractats.

Podríem dir —si volíem perllongar el joc amb el somatismes— que el seu treball toca de peus a terra, esprova les teories sobre un cos de traduccions reals i enriqueix als nostres ulls l'obra brechtiana. En aquest moviment dialèctic entre teoria i constatació empírica, entre llengua (llengües) i textos, entre opcions estilístiques i implicacions ideològiques, i, al capdavant, entre filologia i traductologia, és on l'autora d'aquest llibre situa l'espai intersticial de la seva aportació al coneixement.

Justificació i agraïments

Aquest llibre¹ respon a un objectiu bàsic: ser un instrument útil, de consulta, d'estudi i de treball, en especial per a traductors i per a professors i alumnes dels estudis de traducció i interpretació, que ja funcionen en diverses universitats de l'àmbit lingüístic català. Tenint en compte aquesta finalitat, el treball es fonamenta en dues bases principals. Des del punt de vista teòric, és una versió reelaborada i actualitzada de la tesi de doctorat *Metaforicitat i traductologia: Anàlisi d'un corpus de traduccions de l'alemany (L-origen) a diverses llengües romàniques (L-meta)*, dirigida pel Dr. Vicent Salvador i Liern. Des del punt de vista pràctic, parteix d'una experiència docent en els camps de la traducció general alemany-català i alemany-espanyol i la traducció literària, a la Titulació de Traducció i Interpretació de la Universitat Jaume I, però també d'una pràctica continuada, des del 1989, en la traducció professional d'audiovisuals i de textos literaris, assagístics, acadèmics i d'altres gèneres. Aquesta doble experiència ha servit en el present estudi per a elaborar una introducció a la fraseologia des d'un punt de vista teòric i una anàlisi des d'un enfocament doble, el contrastiu i el traductològic.

En un primer capítol, s'analitzen les propostes teòriques entorn de la concepció de la metàfora partint, sobretot, de la lingüística cognitiva. En el segon capítol, s'estudia la fraseologia des de diferents angles i aportant nombrosos exemples. En el tercer capítol, es plantegen els problemes de traducció dels fraseologismes, a través de la fraseologia contrastiva i dels estudis sobre la traducció. Seguint l'orientació didàctica de l'obra, tanca aquest apartat una anàlisi dels fraseologismes que apareixen en una obra dramàtica de Bertolt Brecht (*Furcht und Elend des III. Reiches*); s'hi parteix d'un punt de vista traductològic i s'hi emprà un corpus paral·lel de textos traduïts al català i a l'espanyol. Es tracta d'una mena de banc de proves, en el qual s'exposen qüestions, dificultats i traduccions d'un text, que són òbviament extrapolables a molts d'altres.

El quart capítol analitza, amb uns paràmetres semàntics de comparació interlingüística, diferents tipus d'expressió metafòrica en el mateix text de Brecht, a la llum de traduccions a diferents llengües romàniques –català, espanyol, italià, francès i portuguès. En aquest apartat es vol acarar els professionals actuals o futurs de la traducció amb un seguit d'opcions i casos concrets, habituals en la seva tasca, on es presenten de manera contínua

1 El treball s'emmarca en els següents projectes d'investigació: BFF2003-05422 del Ministeri de Ciència i Tecnologia, Pla Nacional d'Investigació Científica, Desenvolupament i Innovació Tecnològica (I+D+I), amb participació de fons FEDER de la Unió Europea, i P1 1B2003-25 de la Fundació Caixa Castelló-Bancaixa.

dificultats de translació de metàfores i fraseologismes d'una llengua a una altra. Per tal de reforçar el vessant utilitari del llibre, s'ha elaborat un índex fraseològic que funciona com un diccionari de consultes per a resoldre determinats dubtes, a la vista dels textos estudiats, en diverses llengües pròximes a les necessitats habituals dels traductors o de les persones que es preparen per a ser-ho.

La publicació d'aquest llibre, com també l'elaboració de la tesi doctoral en què es basa, no haurien estat possibles sense el suport rebut de moltes persones al llarg dels darrers anys. En primer lloc, agraeixo el diàleg generós i l'encoratjament constant que em va dedicar el director de la tesi, Vicent Salvador Liern; així mateix, els suggeriments enriquidors que he rebut dels membres del tribunal que la va jutjar, format per Joan Fontcuberta, Vicent Alonso, Gloria Corpas, Josep R. Guzman i Josep Marco. També expresso els meus agraiments als directors de la col·lecció «Biblioteca Catalànica Germànica – Beihefte zur Zeitschrift für Katalanistik», Johannes Kabatek, Claus P. Pusch, Tilbert Dídac Stegmann i Gerhard Wild, per haver acollit aquest llibre, especialment a Claus P. Pusch, per la confiança que hi va mostrar quan encara era un projecte i per l'ajuda que m'ha prestat en la seva preparació material.

D'altra banda, l'elaboració de la tesi va ser possible gràcies a l'ajuda rebuda dins el projecte d'investigació «Aspectes sociocognitius de la recepció en l'anàlisi del discurs: estudi intergenètic de la metaforització, la marcató discursiva i els factors del malentès comunicatiu» de la Generalitat Valenciana (GV-3175/95). També voldria expressar la meua gratitud a Ester Yáñez, de la Freie Universität Berlin, i a Erich Prunč, de la Karl-Franzens-Universität Graz, que em convidaren a realitzar estades d'investigació en les universitats respectives. Aquestes estades, finançades per la Generalitat Valenciana (l'any 2000) i per la Fundació Caixa Castelló / Bancaixa (els anys 2002 i 2003), em van permetre l'accés a bona part del material bibliogràfic consultat i la recopilació del corpus textual analitzat; m'hi va ser especialment útil la documentació que amablement em va posar a disposició el Brecht-Archiv de Berlín.

També he d'agrair als companys de la Universitat de València i de la Universitat Jaume I l'ajuda i els ànims que em van donar en tot moment. Finalment, voldria donar les gràcies als familiars i als amics, especialment a Miracle Garrido, pel suport incondicional que sempre hi vaig trobar. Francesc Pérez Moragón m'ajudà amb amable paciència i amb ulls crítics a enllestir el treball.

He volgut dedicar el llibre a ma mare, perquè em va despertar la curiositat i l'amor per les llengües quan encara era una criatura –i també la disciplina en l'estudi, en repassos sistemàtics dels verbs irregulars del llatí, encara abans que jo sortís cap a l'escola.

Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, setembre de 2005